

մէկ մարդ: Արդ, ճշմարիտ դաստիարակու-  
թեան գործը պիտի ըլլայ աշնպէս մը ուղ-  
ղել հանգամանքներուն ընթացքը, որ այդ  
չորսը, մին իր լաւագոյն ազդեցմանը վրէ-  
միսը՝ իր ամենէն բարի ներշնչումներովը,  
երբորդը՝ իր ամենէն ազնիւ բերումներովը,  
ու վերջինը՝ իր ոգիին ամենէն մաքուր  
գորշմոմովը, այնպէս մը տպաւորութիւն  
իւր վրայ, որ աստուածային որդիութեան  
եւ ժառանգի իրաւանք գիտակցութիւնը,  
այլ եւս աւելի քան երբեք յստակ եւ հզօր,  
վերածուի անմիջապէս գործունէութեան,  
իրուտութիւնը զգացումէն ծնի պարտակա-  
նութեան գաղափարը, ու հոգեկան չափա-  
հասութեան ժամանած մարդը կարենայ  
իսկոյն խորհիլ թէ ի՞նչ պարտի ընել, որ-  
պէսզի վայելցնէ իր անձին վրայ եւ արժեքն  
իւր կեանքին մէջ Աստուծոյ որդիութեան  
եւ ժառանգութեան արժէքը:

Արժէքը վերածել արժանիքի. ասոր  
մէջ է քրիստոնէի կեանքին ամբողջ կո-  
չումը: Իր կրօնքին գաղտնիքն է այդ:

Կարենալ իւր մարմնին կաւին մէջ նշմարել  
Հոգիէն հրահալուած աստուածային քու-  
րային ոսկին. արթնցնել իւր բնութեան մէջ  
նիրհոգ աղետական բնազդները. ու մաս-  
ձն թէ այդ ամէնը, ճշմարիտ հարստութեան  
անսպառ գանձ մը, գրուած է իւր տրամա-  
գրութեան տակ, անկէ հանելու համար մի-  
ջոցնիւր՝ զօրութիւններ, հնարաւորութիւն՝  
գործադրելու Աստուծոյ կամքը երկրի վրայ:  
Ու այս բոլորը՝ պարզապէս իբրեւ պտուղ  
որդիական զգացումի մը, որ ամէն վայր-  
կեան իւր մէջ կը նորոգէ աստուածային հայ-  
րութեան գաղափարը, ու՝ այդպէս՝ բազում  
կողմերով դառն ու դժխեմ այս պոյնթիւնը  
ստէպ կը վերածէ անձնութեան թեմա, վըս-  
տահութեամբ, սիրով եւ քաջութեամբ քաղ-  
ցրացած եւ գեղեցկացած կեանքի մը, որ  
փոխն ի փոխ կը լսուին իբրեւ հրկիւնքէն  
երկիր հնչեցուած եւ երկրէ երկիրք վեր-  
ուղղուած ձայներ. «Աբբայ, Հայր»:

Թ. Ե. Գ.

## ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱՐԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՈԹԵՐ)

Ուսուցչական, բանասիրական եւ գրա-  
կան հրահանգութիւններով գրաւուած այս  
տարւոյն ի վերջ, որ իւր եւ իւր ընկերներուն  
աբդիոյութեան միամեայ շրջանը եղաւ Ար-  
մաշի մէջ, Տ. Բարգէն եւ ամէնքը Զարիսա-  
փանի Տաճարին մէջ 1896 Մայիս 25ին ըս-  
տացան օրհնութիւն չորս աստիճանաց վար-  
դապետական գաւառացի մասնաւոր իշխա-  
նութեան: Սկիզբէն, Օրմանեանի եւ Դուր-  
եանի իրձն էր եղած որ այդ տըւչութիւնը  
լինի, ինչպէս էր մեր մէջ հին ատեն, մըր-  
ցանակ կամ վկայութիւն՝ կրօնական, ազ-  
գային եւ եկեղեցական ուսմանք մէջ ձեռք  
բերուած որոշ կարողութեան: Բացատրու-  
թեան անկարօտ պատճառներով, երբեմն  
այնքան ի յարդի հղած կանոնական այդ

սովորութիւնը չէր պահուած ազդին մէջ:  
Վերահաստատելով զայն, այսպէս, Դպրե-  
վանք քայլ մը առած կ'ըլլար գէպի եկե-  
ղեցական բարեկարգութեան գաղափարը:  
Ասկէ վերջն էր որ Կ. Պաշտոյ Գեղար. Կրօն-  
Ժողովը, որ Աշքեանի պատրիարքութեան  
ատեն որոշած էր արդէն որ առանց իւր աը-  
տենութեան վարդապետական ձեռնադրու-  
թիւն չկատարուի գաւառներուն մէջ, այս  
անգամ եւս նոյն տնօրինութիւնը ըրաւ  
վարդապետական գաւառացի առթիւ եւ:

Դպրեվանքի առաջին հունձքը կազմող  
եօթը, իրապէս եւ իրաւապէս այլ եւս  
«վարդապետը Հայ Եկեղեցւոյ», աւարտած  
նկատուելով իրենց դպրոցական եւ վանա-  
կան ընթացքը, պատրաստ էին հովուա-

կան ասպարէզի կամար: Այդ էր արդէն Դպրեվանքի նպատակը: Միաժամանակ կհանք կազմելու մտածութիւնը տեղ գտած էր Արմաշի ոչ ինքնաձայնութիւնն եւ ոչ ներքին վարիչներուն մօտ: Հաստատութիւնը Պատրիարքարանի եկեղեցական վարժոցն էր եւսպէս. անոր շրջանաւարտները պէտք է անմիջապէս տրամադրութեան տակ գրուէին Կեդր. Վարչութեան, հասնելու համար գաւառներու սուսնորդական կարիքներուն, որոնք հետզհետէ աւելի սկսած էին ստիպողական գառնալ՝ ներքին վանքերու մէջ երբեմն այդ պէտքերուն գոհացում տուող միջոցները ի սպառ դադրելէ վերջ:

Կեդրոնը եւ հասարակաց զգացումը գոհունակութեամբ միայն կրնային դիտել այս կարգադրութիւնը: Գաւառներէն այս մօտք դիմումներն սկսած էին արդէն, երբ Տ. Բարգէն եւ իր ընկերները, բացի Ադան վարպետէն, որ ներքին ծառայութեան համար Արմաշ պահուեցաւ, նոյն տարին եւ յաջորդին մեկնեցան Պոլիս: Առաջին մեկնողը եղաւ Բարգէն, որ Հմայեակ եպս. Դիմաքսեանի Տեղապահութեան օրով կարգուեալ քարոզիչ Նէյնի զիւղի, պաշտօն՝ դոչ չարունակեց մինչև Իզմիրլեանի հրաժարումը եւ անկէ վերջ Բարթողիմէոսի Տեղապահութեան միջոցին եւ, Պոլսոյ ազգային եւ եկեղեցական կեանքին իրազեկ պահելով Դպրեվանքի վարչութիւնը, իր մանրամասն եւ ոգելից տեղեկատուութիւններով, եւ տեղեւոյ վրայ չարունակելով իր մասնակցութիւնը կրօնաթերթ ՎՄԱՏԻՆԻ, որ այդ առնէ կը հրատարակուէր, եւ մայրաքաղաքի հոգեւորական եւ մտաւորական դասերու հետ հաղորդակցութեան մէջ ազդելով շարունակ:

Այն տեղ էին ինքը եւ ընկերներէն ուսանք Հաւաքիոյ Դրամատան դէպքին եւ յաջորդող արհաւիրքի օրերուն, եւ Ձամչեան վարչութեան անկումէն յետոյ՝ նոր պատրիարքի ընտրութեան համար թափուած ջանքերու միջոցին, եւ վերապէս, երբ Օրմանեան 1896ի Նոյնմբեր 6ին ընտրուեցաւ յաջորդ Իզմիրլեանի: — Օրմանեան, որ առաջին օրէն ի նկատի ունեցաւ գաւառներու առաջնորդական վերակազմութեան հարցը, բախտաւորութիւնը պիտի տւենեար գլխաւորաբար իր իսկ աշակերտ-

ներուն միջոցաւ կատարելու այդ գործը: Ինչպէս ըսինք, այդ միջոցին Կ. Պոլիս էին անոնցմէ վեցը: Մտածեց կարճատեւ մը կեդրոնին մէջ, իր մօտ պահել զեռ զանոնք, վարչական փորձառութեան նախաւորները ստանալ տալու համար անոնց: Ամէնքն ալ նշանակեց քարոզիչ գաւառական թաղերու մէջ. միայն անդրանիկը պահեց ուղղակի իր մօտ, Պատրիարքարանի մէջ, իրբեւ անձնական քարտուղար, իրբեւ պատահական քարոզիչ այս կամ այն եկեղեցիին, եւ իրեն ընկերացող՝ Պատրիարքական այցելութեանց միջոցին:

Ուսուն ժողովը պահ մը խորհած էր Արմաշի շրջանաւարտները գաւառի գլխաւոր վիճակները զրկել իրեն օգնական ծերունի տալիսորդներու, Օրմանեան գործնական էր գտնել այդ կերպը, նախատեսելով անհամաձայնութիւնները՝ որոնք կրնային յառաջ գալ հին եւ նոր մտայնութեանց ընդհարումներէ: Այս պատճառաւ որոշուեցաւ առ այժմ՝ երկրորդական վիճակները զրկել ամէնքն ալ՝ Առաջին. Տեղապահի զիրքով, եւ կեդրոնէն նշանակովի: Բացառութիւն եղաւ միայն Ձաւէնի համար, որուն վարչական ձեռնհասութեան մասին շարունակ մեծ եղած էր Օրմանեանի համոզումը: Այս առթիւ, իրաւամբ հարկ դատուեցաւ ամէնուն եւս տալ ծայրագոյն վարդապետութեան գաւազանի իշխանութիւն. ինչ որ տեղի ունեցաւ, 1697 Սեպտ. 21ին, Գում գարունի Մայր եկեղեցիին մէջ: Օրմանեան, որ Արմաշի իր արդիւնքը իր պատրիարքական պաշտօնին տեսապէս եւ գործնապէս իբր յնարան գործածելու իր արդար իրաւունքին հանդէպ որ եւ է առթիւ ձեռնպահ չնմաց երեքը, այդ օրը յատկացուց Արմաշի եւ կրթութեան եկեղեցականութեան գաղափարին պանծացման: Պոլիսն ու գաւառը այլ եւս լեցուած էին Արմաշի մտածումով: Դպրեվանքցիներուն առջեւ բաց էին ճամբաները:

Առաջին մեկնողը եղաւ խումբին առաջինը Բարգէն. որ ճամբայ ելաւ Սեպտ. 27ին: Պիտի երթար Պոլսոյ ամենէն մօտիկ, կենցաղապէս թերեւս ամենէն հեշտ, բայց վարչապէս ամենէն զոռար վայրը, Սամսոն, Սե ծովու Իզմիրը, ինչպէս սկսած էին ըսել: Տրապիզոնի՝ Կուսակալութեան արեւմտեան այդ գաւառը, որ եկեղեցական

նապէս ալ վաղուց կապուած էր նոյն նաւանգի առաջնորդութեան, շուրջ քառուրդ դարէ ի վեր հայկական տեսակէտով եւս հետզհետէ ստացած էր միծ կարեւորութիւն, շնորհիւ բազմացման տարուէ տարի ալն տեղ հաստատուող Հայերուն, որոնք իտալական, Սվազէն, Կրիսինէն, Կեսարիայէն, Թոքատէն, Եօզատէն, Ամասիայէն ու ներքին ուրիշ քաղաքներէ հոն լիցուած էին, ամէնքն ալ քաշուած անոր օրէ օր աւելի փայլող շահատանի առաւելութիւններէն: — Բանուկ նաւահանգիստ, որ առեւտրական աշխարհին հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէր կէս դարէ ի վեր բացուած միծ խնուրդին երկկողմի ներքնամարդը՝ մինչև Տիրապէթիւր, անկլա նոյն ատեն դուռն էր Փոքր-Հայքի: Տրապիզոնի առաջնորդական Աթոռը ոչ միայն հեռու էր անկէ, նաւային ճամբէն գտն հաղորդակցութեան միջոցներու գրեթէ չգոյութեան պատճառաւ, այլ նաև վարչական կազմակերպութեան տեսակէտով չուներ հարկ եղած ոյժն ու հմայքը՝ ազդելու համար այն տեղ գոյացած ե յառաջդիմած բարգաւաճ համայնքին վրայ: Ուրոյն վիճակի մը պէտքն այլ եւս զգալի էր հոն: Այդ պէտքին է որ գոհացում տալու արթնութիւնը ունեցաւ Օրմանեան վարչութիւնը 1897ին, վերջնապէս բաժնելով զայն Տրապիզոնէն եւ ձեռնարկելով յատուկ առաջնորդութիւն մը, եւ անուանելով զայն այդ Պոնտոսեան մարզին նախկին պատմական՝ բայց թուրքերուն համար գործածական կոչումով մը՝ Ծանկիլի թեմ, կեդրոն ունենալով Սամսոն, իսկ իբր թեմական չրջաններ՝ Պաֆրա, Իւնիա, Թերմէ, Չարշամպա եւ Ֆաթա, իրենց չրջակայ գիւղախումբերով: Բարձրէն կը վիճակէր, իբրեւ առաջին թեմական, կարգաւորել նորակազմ այն չրջանակը, համաձայն սահմանադրական օրէնքներու: Կը կարծենք թէ յաջողեցաւ իր այդ գերին մէջ, կրցաւ իրարու մօտեցնել եւ օգտագործել տեղւոյն բարեկեցիկ, մտաւորական եւ ժողովրդասիրտ տարրերը: Ազգ. կրթութեան գործը, թէև իրմէ առաջ արդէն սկսած եւ բաւական գոհացուցիչ ուղղութիւն մը ստացած, բայց շնորհիւ աւելի հասկցող գլուխի մը, աւելի կանոնաւորուեցաւ, որչափ որ հնար էր Համիտեան այդ գծաւարին օրերուն: Եկեղե-

ցական կեանքը յայտնապէս նոր օգեւորութեան մէջ մտաւ իր քարոզներով: Իսկ կառավարական յարաբերութիւնը օգտուելու անշուշտ իր քաղթը պարտութենէն: Շըւրջեցաւ բոլոր թիւերը, ուր գնահատուեցաւ իր կատարած կարգադրութիւններով: Իւրենց լիզուով, համշէնհան բարբառով կոնդակներ գրեց այդ գիւղախումբերուն համար, եկեղեցական, ամուսնական, զպրօցական, ընկերական եւ այլ սոցիոլոգիանց համար կանոններ սահմանելով: Մասնաւորապէս յատուկ ուշադրութիւն ցրաւ որ գիւղերուն մէջ բոլորովին անուս անձինք քահանայութեան չկոչուին: Այդ պատճառաւ, տնօրինեց որ ընծայացուները նախ Արմաշ երթան եւ զէթ տարի մը կրթութիւն ընդունին եկեղեցական ուսմանց մէջ, ու յաջողեցաւ համոզել գիւղացիները որ այդ նպատակաւ ստանձնեն նոյն իսկ պատշաճ ծախս մը: — Կը յիշեմ անոնցմէ տասնի չափ անձեր, բոտ երեւոյթին խնդ բայց իրապէս արժանաւոր ազգայիններ, հին Համշէնէն այդ կողմէ զաղթող Լազիստանցի Հայեր, որոնք եկան մեզ մօտ, ու թէև իւրենց ընտանիքներուն կարօտովը հալուած՝ աշխատեցան տաւապաղին: Մեծ տաժարեղ անցուցին այդ տարին, բայց ձեռնարկուելով երթալէ վերջ, իրենց գրած նամակներուն մէջ օրհնութեամբ միայն կը յիշէին Արմաշ անցուցած օրերին եւ զայն՝ որ իրենց համար այդ կարգադրութիւնը տնօրինի էր:

Ծանկիլի առաջնորդական այդ պաշտօնը սակայն հազիւ կազմակերպական տեսակէտով, պիտի արդիւնաւոր եղած լինի, զի Կեդր. վարչութիւնը, դեռ երկու տարի չբոլորած, 1899ին, կը զրկէ զայն Մուշ, իբր առաջնորդական Տեղապահ եւ ընդհ. վանահայր Տաթոնոյ:

Չունիմ տարակոյտ թէ անոր՝ Հին Հայաստանի այդ կարեւոր եւ ընդարձակ գաւառին Տեղապահութեան զրկուելու այդ օրոյման մէջ պէտք է ամենէն աւելի դեր կատարած ըլլայ իր իսկ փափաքն այդ մասին: Հայաստանը անձամբ ճանչցած ըլլալու իղծը շատ կանուխէն կենդանի բաղձանքն եղած էր ամէնուս: Դեռ սարկուլագութեան ատեն, յաճախ — զուարթաբանութեամբ անշուշտ — կը բաշխէինք զայն մեր մէջ: Մին Բարձր Հայքը կը կա-

մեհար իրեն. ուրիշ մը Փոքր Հայքի շերտ-  
լանակը աւելի յարմար կը նկատու ինք-  
զինքին. երրորդ մը Վանայ ծովու անա-  
պատներուն մէջ վանական և դպրոցական  
միութեան երազներ կ'երկնէր. ամէնքն ալ,  
վերջապէս, վեց նահանգներու սահմանե-  
րէն ներս գործունէութեան սէր ունէին.  
բացի Ազունէն, որ, այդ ատենէն արդէն  
սխալմամբ՝ զինքը ի վերջոյ մահացնող  
մտային հիւանդութեան իրեւոյթներով,  
կառչած էր Մայր-Աթոռոյ, և կը սպառ-  
նար Սեան քաղաքէլ մին կամ միւսը իր  
ընկերներէն, եթէ զանցառու գտնուէին ի-  
րենց պարտականութեանց մէջ: Օրմանեան,  
յատկապէս, շատ կը քաջալիւրէր այդ ներ-  
քին բարեմը ամէնու մէջ, ամէն առի-  
թով դրուագներ մէջը բերելով իր Հայաս-  
տանեան գործունէութենէն, կարիքէն, վա-  
նէն, Մուշէն մասնաւորաբար, որոնց մէջ  
գործած էր մնայուն կամ շրջուն պաշտոն-  
ներով: «Արճէի առաջնորդութիւնը աւելի  
բարձր պէտք է սեպէք քան Ջիւղայի-  
նը». իր խաղաղ ձայնին պողտուքով այդ  
պատգամը կը գամը յաճախ միտքերնուն  
մէջ, ուր, այդ ժամանակէն, Վոսիորի «գե-  
ղածիմար» ակիրուն կապուած եպիսկո-  
պոսներուն գէմբերը, բացի միայն Իգմիր-  
լանէն, անսիրելութեան մշուշի մը մէջ կը  
ծածկուէին արդէն հասած ներ մտածողու-  
թեան մէջ:

Բարգէնի հակամենբը դէպի Կիլիկիա՝  
կը նայէին անշուշտ միշտ. բայց գէթ երի-  
տասարդութեանը միջոցին Հին պատմական  
Հայաստանի կեանքը ո՛ր ապրած, զայն իր  
ներշնչումներուն մէջ ճանչցած  
ըլլաւ իր սրտին. այդ տեսակէտով իր  
զգացումներուն ուսկի տիրած պէտք է ըլ-  
լայ մտածումը իր ուսումնասիրած Մամի-  
կոնեանց կալուածին, Տարոնի, ուր թաղ-  
ուած յիշատակներ, Սահակի, Մեսրոպի և  
իրենց աշակերտներուն մեծ մասին անուն-  
ներով միշտ կենդանի յիշատակներ, չէին  
կրնար չխանդավառել իրենին նման հոգի  
մը: Ընդարձակ դաշտ մը պիտի բացուէր  
այն տեղ իր առջև, ինչպէս իրաւամբ ըս-  
ուած էր իր մահուան առթիւ հրատարակ-  
ուած կենսագրական թղթակցութեան մը  
մէջ. «Ուր ան կրնար մեծիրուի ոչ միայն  
իր ժողովուրդին ընկերային, կրօնական

կազմակերպութեան, այլ նաև անոր լիզ-  
ուին» բարբերուն և աւանդութեան ու-  
սումնասիրութեանց», ուր ան պատեհու-  
թիւնը պիտի ունենար «թափանցելու հայ  
ժողովուրդի ձգտումներուն, հոգիական ապ-  
րումներուն, և մասնաւորաբար հայուն  
այն խոր հատաքին, որուն հանդէպ այն-  
քան մեծ համարում մը կը տածէր»:

Կատարելապէս իր ձգտումն էր այդ.  
բայց թէ ի՞նչ աստիճանով յաջողեցաւ այդ  
մասին՝ որ և է չափով ի վիճակի չէնք ու-  
րոշ արտայայտուելու այդ կէտին շուրջ:  
Բռնապետութեան այդ թունդ շրջանին,  
ուր ամենէն աւելի այդ թարգիւն մէջ ար-  
գոսեան աշխրհով կը դիտուէին զարգա-  
ցեալ առաջնորդի մը մանաւանդ մէն մի  
շարժումները, ուր անոր զգրոյն ու պա-  
յուսակները ամէն օր յանկարծ քննութեան  
ենթարկուելու սպառնալիքին տակ կը գլու-  
նուէին, չենք կարծեր որ Բարգէն գրաւոր  
ուսումնասիրութեան ձևին տակ ամփոփած  
ըլլայ ինչ որ շատ ու շատ տեսաւ, զգաց  
և հոգեով ուսումնասիրեց անշուշտ մեր ազ-  
գային ամենէն փառաւոր անցեալին փըշ-  
րանքները պահտաւանող այդ երկրին մէջ,  
որ, շատոնց աւերատառնի մը վերածուած  
արդէն, կը պահէր սակաւն միշտ խօսուն  
կենդանութիւն մը՝ իր ազգին պատմու-  
թեան գիտութիւնը և հայկական կեանքի  
գիտակցութիւնը ունեցող ո՛ր և է Հայուն հա-  
մար: Գէթ ոչ ինքը բան մը յայտնած էր  
յետոյ մեզի այդ առթիւ գրական աշխա-  
տութեան մը մասին, և ոչ իր թողունի մէջ  
լսուեցաւ թէ կը գտնուի այդպիսի բան մը,  
որ, եթէ լինէր, զատահ հնք թէ պիտի  
չթողուր անտիպ: Իր մտովորի ուսումնա-  
սիրութեան մէջ (էջ 48) կը յիշէ միայն թէ  
1900ի Մայիսին Բաղէշ գացած և Ամսթըրդի  
վանքի ձեռագիրներուն մէջ գտած է Եղիշիկի  
հին ձեռագիր մը, 1130ին (= ՇՀԹ) Տու-  
քի Ս. Վարդան վանքին մէջ գրուած մես-  
րոպեան միջին երկաթագրով, զոր սակաւն  
ընդօրինակելու կամ ուսումնասիրելու ոչ  
ժամանակ ունեցած է և ոչ կարելիու-  
թիւնը: Այսպիսի միայն: Բայց զատահ եմ  
թէ Մշոյ աշխարհը, իր վանքերով ու փըշ-  
լատակներով, իր գիւղերով ու ժողո-  
վուրդով, իր բարբառով մանաւանդ, ու-  
րուն մէջ ինչևէ վերջը մնացած էին դա-  
նակները զատական հայերէնի ոսկին, իր

երգերով, ժողովրդագիտական գանձին անսահման պէս սպիտակեցնելով, գրաւեց ընդ միշտ իր միտքն ու սիրտը, և իր հայրենասիրութիւնը քիչ բան չէր որ կը պարտէր անտարակոյս այդ ամէնուն, ուրոնց կ'անդրադառնար յետոյ ստէպ:

Գալով այն տեղ ունեցած իր ազգային, կրթական կամ հասարակական գործունէութեան, այդ մասին խօսելն իսկ աւելորդ պիտի ըլլար թերեւ: Գիտեմ թէ մշտաւորապէս պատրաստուած և հոգեով արդէն պատրաստակամ գործիչ մը, ինչպէս էր ինքը, երբ մեծ յոյսերով և սերտուած ծրագրիներով այն թուականներուն կ'երթար այդպիսի տեղ մը, որ կառավարական անբարեհաճութիւնը և երկրին քայքայուած տնտեսականը՝ մէկ կողմէ, ու ժողովուրդին յաւաքուած բարոյականը՝ միւս կողմէ, ամէն օր բան մը փռելի կը պակսեցնէին հանրային ապահովութենէն, ի՞նչ պատճառներու առջև կը գտնէր ինքզինքը: Ո՛չ իրենքն էր դարձնել հրամայ, երբ Ռուսահայ ռուսաւորութիւն մը Վարդապետին աշխարհախումբ կը հաւաքուէր Մուրատաւոր Ս. Կարապետի մայրականքն ու ընդ նրանցը, ու երբ Մշտը դաշուր կը խայտարհին օրերու խանդավառութեամբ, ո՛չ Ալէս թիւնքն օրերը՝ երբ ժողովուրդը սիրտ կ'ընէր ծափահարելու Առաջնորդին խրոխտ կեցութեամբը գաւառապետ փաշային ղէմ, ո՛չ Մուսա պէկի դատին ժամանակները՝ երբ Մարգիկ հոն դեռ կրնային յուսալ որ կեդրոնի պետական գաղափարները պիտի պատժէին գաւառներու առեւանգութեան ոճիրները. չկար այլ ևս Միացեալ Ընկերութիւնը, որ իր դպրոցներու ցանցին մէկ կարեւոր մասը սփռած էր Տարածող կեդրոնն ու գիւղերը. ու այս ամէնուն փոխարէն, Սասունի կռիւնն ու ջարդէն ի վեր մանաւանդ, կային սոսկումն ու սարսափը, ուրոնց տակ ընկնուած էր ժողովուրդին մեծ մասը. ու Հայ Ֆէտայիներու կռիւներէն հասած յաջողութեան լուրերը, քիչ մը խրախոսին փոխարէն՝ զոր անցողաբար կ'ազդէին, աւելի կ'ստիպէին կը դարձնէին Հայութեան գիրքը Պետութեան աչքին:

Այսպիսի կացութեան եր Խոջէ ի՞նչ կրնար ընել Առաջնորդ մը, որ ո՛չ ոյժ ունէր իր տրամադրութեան տակ, և ո՛չ թիկունք՝ որուն կարենար վստահել: Բարգէն

առաջին օրէն զգաց կացութեան ծանրութիւնը: Այդ վիճակին իր մէջ սկիզբէն իսկ յառաջադրուած ջրայնոտ գաւառութիւնն էր որ կ'երեւէր Մուշ հասնելէն քանի մը ամիս յետոյ Վիւզանդիոնի մէջ հրատարակած խիստ կոչէն, որով կը հրաւիրէր իրենց տունն ու կայքը և մանկամարդ կիները թողով տարիներէ ի վեր այլուր մեկնած գիւղացիները՝ դառնալ հայրենիք, հրապարակաւ սպառնալով, ապա թէ ոչ, պըսակիլ զրան ետին լքուած իրենց կիները: Այդ գրութիւնը, որ այն ատեն՝ Մանկուների ատենապետած կրօն. ժողովին մէջ զգոհութիւն արթնացուց իրեն ղէմ, իրրե իր ձեռնհասութիւնէն կամ իրաւասութեանէն գուրս խոյսող երիտասարդ հոգեւորականի արարք մը, և որ ունէր արդէն չուսեցաւ ինքնին, կարեւոր էր, սալայն, ինչպէս ակնարկեցի, հոգեբանական տեսակէտէ միայն:

Այդ կարգի, բայց աւելի ծանր հանգամանքներով գոյացած, գաւառութիւններու ռաբի լաւիթներով եւս խռոված էին իր սիրտը, որ, ի բնէ արդէն զգայուն, գերազգոհութիւն վայրկեաններ տարիլ տուած էր քանիցս իրեն, ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէր յետոյ: — Այդ միջոցին էր որ յեղափոխական խռուրբը, Անդրանիկի զըլխաւորութեամբ, Սասնոյ լեռնավայրերուն մէջ իրենց սարսափին տակ կը պահէին արիւնհոտու ջուրդ ցեղեր, մերթ ընդ մերթ յարձակուած ծրուրով ղէս ու ղէն: Ինչ որ ալ ըլլար տիրող պայմաններուն ազդած մտավախութիւնը, անկարելի էր որ Առաջնորդաբանը բոլորովին անտարբեր մնար ճազգային հոգեւով՝ կատարուած այդ շարժումներուն, ու բարոյական և նոյն իսկ նիւթական ավակցութեան միջոցներով երբեմն երբեմն գաղտնապէս չյարաբերուէր անոնց հետ. գործ՝ զոր չընէի չէր կրնար ներել ինքզինքին՝ Բարգէնի նման սիրտ մը: Բայց այդպիսի ընթացք մը վստահի երկու գուռ կը բանար իր առջև, քանի որ լուրջ գաղտնապահութիւնը յաճախ պակսած է մերկիին նման քաղաքական հասունութեան գեռ չժամանած հասարակութեան մը. կառավարութեան առջև արատաւորելի և հաշուական զեղծարարութեամբ ամբաստանուել:

Այդ երկու վստահներն ևս չուշացան

արգարե իրականանալ, տեղւոյն քաղաքական իշխանութիւնը, երբ եւրոպական թերթերու մէջ չեն գիտեր ի՞նչ ազդելիւն ստացուելով՝ հրատարակուեցաւ ընդարձակ և յուզիչ այն տեղեկագիրը, զոր Մուշի Առաջնորդարանէն զրկած էր Պատրիարքարան՝ վերադարձութեամբ քրդական հարստահարութեանց, յաջողեցաւ թանձրացնել իր կասկածները Տեղապահին մասին, որ բարտարկուեցաւ նախ Մուշի մէջ 1901ի սկիզբները. յետոյ կալանաւոր տարուեցաւ նահանգին կեդրոնը, Բագէշ, ամիսներ վերջը Օրմանեան պատրիարքի ազդու գիւմուսներուն շնորհիւ փոխադրուելու համար Կ. Պոլիս։ — Գալով երկրորդ կէտին, զրամական խնդրոյն, մագ էր ֆեսցեր որ վրայ տար այդ մասին իր պարկեշտութեան պատիւը, եթէ 1908ի «ազատութեան» օրերուն, Անգրանիկ, որ այդ միջոցին Պոլիս էր, անձնական վկայութեամբ՝ չփրկէր զայն, այդ մտօք կազմուած «պատուոյ ատենան» մը առջև։

Ո՛ր իսկ երկու տարի պաշտօնավարած ի Տաթոն, ուր զացոր էր հոգեառնդն իղձորով, ուսկից գարձեր էր սակայն ընկճող յուսախաբութիւններով, Բարգէն Մ. Վրդ. կը ստիպուէր այնուհետեւ ետըլ տարիներ ֆնալ Կ. Պոլիս, Օրմանեան պատրիարքի հայրական սերտ հովանաւորութեան տակ։

Տարիներ ետքը, 1908ին, երբ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ էջմիածին կը հանդիպէին ներսէս վրդ. Սարախանեանի, այս վերջինը, որ իբրեւ տեղացի է և նախկին Առաջնորդ Մշոյ՝ ամենէն իրազէտ անձն էր այդ կողմերուն գործոց և մտայնութեան, խօսակցութեան մը մէջ մերձաւորաբար սա բառերով կ'արտայայտուէր. Բարգէնի տարօնական պաշտօնավարութեան առթիւ. «Ձիւնը հասկածած թէ Պատրիարքարանը, այն ատենի այնքան փափուկ կացութեան միջոցին գէթ, ինչո՞ւ Տեղապահութեան պաշտօնին համար չէր ռզրեր օգտուիլ հոն գտնուած փոքրաւոր ոյժերէն, զոր օր. Վարդան և Յովհաննէս վարդապետներէն։ Դիցուք թէ այս վերջինը, առաքինի և խոհմ մարդ իրապէս, իր խոր ծերութեան պատճառաւ ի վիճակի չէր վերցնելու այդ ծանրութիւնը, առաջինը սակայն, թէ և զգոյշ և վերապահ հոգեւորական, բայց ասոր համար նոյն իսկ

աւելի յարմարութիւն ունէր այդ տեսակ ծառայութեան մը։ Հետեւէն եկող և մտաւորական պատրաստութիւններով և ամենէն մաքուր ազգասիրութեամբ օժտուած եկեղեցականներ, երբ երկուսորդ են շատ և անպատճառ գործ մը կատարելու և երեւցնելու եռանդն ունին ու խօսելու և արտայայտուելու իղձ և առատ զիրութիւններ նոյն ատեն և երբեմն ստուերածուիլը տկարութիւն կը սեպեն իրենց համար, յաճախ իրենք նոյն իսկ կը գծուարացնեն իրենց գործունէութիւնը. այնպիսի ժամանակներ և տեղեր կան՝ որ մարդիկ պէտք է մեծ իմաստութիւն նկատեն իրոց վրէժակը պահել կարենալին»։

Սարախանեան այս խօսքերը կ'ընէր իբրեւ ընդհանուր գաղտնի լոկ, և ոչ թէ իբրեւ թերզնահատում արժանեաց անոր՝ որուն կ'ականարկէր անոնցմով, և որուն հանդէպ սկիզբէն մինչև վերջ պահեց յարգալից բարեկամութեան յարում մը։ Ու ինծի կը թուի թէ ճշմարտութեան կարեոր բաժին մը կար իր խօսքերուն վերջին մասին մէջ ամենէն աւելի. Համիտեան բռնաակալութեան այդ շրջանին, երբ, հաշկական գաւառներու մէջ մանաւանդ, թուրք ժողովուրդին և կառավարութեան մէջ Հալոց հանդէպ կասկածամտութիւնը իր ամենէն սուր աստիճանին էր հասած, ինչպէս Օրմանեան պատրիարք ինծի կ'ըսէր գաւառական պաշտօնի գացած ատենս, Առաջնորդի մը համար՝ շատ չզեղանելու զգուշամտութիւնը և ասոր համար իսկ՝ պերճ թուրքերէնով արտայայտուիլ չկարենալը առաւելութիւն մը պէտք էր նկատուի։ Ասոր համար չէ՞ր արդեօք որ Զաւէն ի կարին և եղիշէ Զիլիկիրեան ի Բագէշ, երկուքն ալ թէ և տարբեր կարողութիւններով՝ իբրեւ մտաւորական, բայց ունեցան աւելի երկուր պաշտօնավարութիւն, նոյնքան ժառարկի պայմաններու մէջ. առաջինը իր զուսպ բայց տոկուն վարչակառութեան կեցուածքովը, և երկրորդը՝ իր կարծես կամաւորապէս քիչ մը անտարբեր վերաբերմունքովը բայց մանաւանդ ծերվիշի բացարտութեամբը, որ շատ անգամ աւելի հեշտ կուգար տաճիկ հոգեւորութեան, ինչպէս Արշարունի պատրիարքին ի Պրուսա և յետոյ ի Պոլիս։

(Շարտախնդի)

(4)

Գ.